

امید اجتماعی معاصر

نعمت‌الله فاضلی

دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

زندگی یک گروه یا ملت ایجاد می‌شود. امید اجتماعی مفهومی است برای تشریح فضای بین‌الذهانی حاکم بر گروه یا ملت. امید اجتماعی نوعاً به ساختار احساسات حاکم بر اجتماع بین‌الذهانی جامعه مربوط می‌شود. اگر از این منظر به جامعه معاصر ایران بنگریم. می‌بینیم که در دوره معاصر - از زمان مشروطه و قاجار تاکنون - چه ظرفیت‌ها و قابلیت‌هایی برای پویایی و بهبود وضعیت زندگی اجتماعی ما وجود داشته است. به نظر من، دوره معاصر تاریخ ایران یکی از پویاترین دوره‌های تاریخی آن بوده است. در این دوره، انقلاب‌ها و دگرگونی‌های ساختاری زیادی در ایران رخ داده‌اند و این پویایی‌ها همچنان ادامه دارند. گمان می‌کنم امید و به‌ویژه امید اجتماعی را باید در این پویایی‌ها جست‌وجو کرد. در ادامه پویایی‌های دوره معاصر تاریخ ایران را فهرست و در قالبی هفت‌گانه تشریح می‌کنم.

کلیدواژه‌ها: امید اجتماعی، بحران آسیب‌های اجتماعی، ساختار اجتماعی

امروزه هر شهروند ایرانی با این پرسش مواجه است که: ما شهروندان ایران چه امکان‌ها و فرصت‌هایی برای بهبود وضع جامعه در اختیار داریم؟ به عبارت دیگر، پرسش این است که: «باتوجه به بحران‌های گوناگونی که جامعه با آن درگیر است - مانند بحران محیط‌زیست، بحران فرسایش سرمایه‌های اجتماعی، بحران سیاسی در نتیجه درگیری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی، بحران آسیب‌های اجتماعی، بحران اعتیاد، بحران فقر و بحران تبعیض اجتماعی - چه امکان یا امیدی برای بهبود شرایط جامعه وجود دارد؟» من تلاش می‌کنم در این گفتار، دیدگاهی را برای پاسخ به پرسش فوق ارائه دهم. ابتدا تعریف یا تلقی خود را از مفهوم امید اجتماعی ارائه می‌کنم و سپس براساس تحولات تاریخی نشان می‌دهم که در دوره معاصر تاریخ ایران (از مشروطه تا امروز) چه امکانات و فرصت‌هایی برای ایجاد امید اجتماعی وجود داشته است.

امید بیش از آنکه حسی فردی باشد، نوعی ساختار عاطفی، احساسی و شناختی است که افراد و گروه‌های گوناگون را به شیوه‌های مختلف بسیج می‌کند تا از مجموعه سرمایه‌ها و نیروهای خود برای ایجاد پویایی در زندگی جمعی و اصلاح ساختار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بهره بگیرند. امید اجتماعی از این دیدگاه عبارت است از: «مجموعه ظرفیت‌ها و قابلیت‌های جمعی که در فرایند تاریخی

۱. امید دموکراتیک

این نوع امید یکی از منابع ما برای حوزه سیاسی و شکل‌گیری ارزش‌های دموکراتیک است. گمان می‌کنم در دوره معاصر ما، نوعی امید اجتماعی دموکراتیک به وجود آمده است. تحولات دوره مشروطه که به تغییر نظام سیاسی از سلطنت مطلقه به سلطنت مشروطه انجامید. و تحولات بعدی مثل انقلاب اسلامی، نشان می‌دهد که جامعه ایران ظرفیت‌های زیادی برای مطالبه دموکراسی دارد و از زیرساخت‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ضروری برای حکومت‌های دموکراتیک برخوردار است. از این رو، من گمان می‌کنم که امید اجتماعی دموکراتیک می‌تواند نخستین محور امید اجتماعی معاصر ایران باشد. این امید مبتنی است بر مطالبه نظام سیاسی دموکراتیک و صورت‌بندی نظم دموکراتیک در نظام سیاسی و مدیریت جامعه.

۲. امید رفاهی

از دوره مشروطه بحران‌های شدیدی در جامعه رخ داد - به‌ویژه، خشک‌سالی و قحطی و بیماری‌های همه‌گیر مانند وبا و طاعون - که باعث شد، تقاضای اجتماعی ملی برای سیاست اجتماعی مبتنی بر رفاه در جامعه شکل بگیرد. پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد که از دوره قاجار و مشروطه تا شکل‌گیری دولت پهلوی، مسئله رفاه و سلامت و تلاش برای افزایش امید به زندگی جزو مهم‌ترین خواست‌های جمعی ایرانیان بوده است. در واقع، از زمان امیرکبیر تا امروز، موضوع سلامت جزو بنیادی‌ترین مسائل جامعه بوده است. این موضوع باعث شد تا سرمایه‌گذاری‌های ملی بزرگی در زمینه بهداشت، درمان و پزشکی مدرن در ایران انجام شود. موفقیت‌های چشمگیری که در این زمینه حاصل شد، به جامعه ایران امید داد و مردم ما دریافتند که از راه علم و فناوری می‌توان جامعه مرفهی تشکیل داد. از این رو رسیدن به جامعه مرفه به صورت یک آرمان مشترک یا امید اجتماعی درآمد.

۳. امید دانایی

یکی از ظرفیت‌های آرزومندی ما عبارت است از تلاش جمعی برای تشکیل جامعه دانایی، جامعه‌ای که مردمش بتوانند بخوانند و بنویسند. پیدایش آموزش و پرورش مدرن و توسعه نهاد دانشگاه و گسترش آموزشگاه‌های گوناگون در تاریخ معاصر بیانگر آن است که جامعه ایران امید دارد، از طریق توسعه نظام آموزش و گسترش فرصت‌های یادگیری و یاددهی، سرمایه‌سازی‌اش را بیفزاید و تحولی فرهنگی در جامعه ایجاد کند.

۴. امید ارتباطی

از دوره قاجار تا امروز، با گسترش فناوری‌های ارتباطی و دسترسی ایرانیان به مطبوعات، صنعت چاپ، عکاسی، رادیو و تلویزیون، و اخیراً رسانه‌های مجازی و اینترنت، ما این فرصت را برای مردم فراهم کرده‌ایم که با یکدیگر و با فرهنگ‌ها و جوامع گوناگون در سراسر جهان ارتباط برقرار کنند. گسترش این تعاملات افکار و تصورات اجتماعی مردم ما را دگرگون کرده است. فناوری‌های ارتباطی نیز الگوهای ارتباط در ایران را دگرگون کرده‌اند و فرصت‌های متفاوتی برای گفت‌وگو و تولید معنا و تفسیر جامعه و خودنگری فراهم آورده‌اند. از این رو در دوره معاصر، فرصت‌های تازه‌ای برای ارائه صورت‌بندی‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی از خود داشته‌ایم. فناوری‌های ارتباطی می‌توانند تغییرات چشمگیری در تمام لایه‌های فردی، میانی و کلان جامعه ایران ایجاد کنند.

۵. امید شهری

از دوره ناصری، شهرهای صنعتی نوین در ایران شکل گرفتند. در این دوره تاریخی، شهرنشینی رو به رشد بوده و شیوه‌های سنتی زندگی در ایران، یعنی زندگی عشایری و روستایی، را تحت تأثیر قرار داده است. اکنون بیش از ۷۵ درصد جمعیت ایران در شهرها ساکن‌اند. دیگر جمعیت‌ها نیز تحت تأثیر زندگی شهرنشینی قرار دارند. به‌علاوه، برخی شهرها نیز در دو دهه اخیر به کلان‌شهر تبدیل شده‌اند. حدود نیمی از جمعیت ایران در کلان‌شهرها ساکن‌اند. به گفته نظریه‌پردازان اجتماعی، زندگی شهری ممکن است حیات ذهنی و احساسات جمعی افراد را کاملاً تحت تأثیر قرار دهد. یکی از ابعاد مهم امید اجتماعی در ایران شامل سازوکارهای روانی، عاطفی و شناختی است که شهرنشینی در افراد ایجاد می‌کند. شیوه زندگی شهری شکل‌های پیچیده‌ای از نوآوری، آزادی و میل به تغییر را در ساکنان شهر ایجاد می‌کند و بیانگر ضرورت توجه به مفهوم «شهروندی» است. مفهوم شهروندی رابطه عقلانی شهروندان و حاکمیت را تقویت می‌کند و امکان مشارکت سیاسی و پاسخ‌گو کردن نظام سیاسی را برای شهروندان فراهم می‌آورد.

۶. امید زیبایی‌شناختی

دردوره معاصر تاریخ ایران، تحولات گسترده‌ای در شیوه‌های خودبیانگری، ادبیات و زبان، و فعالیت‌های

هنری به وجود آمد. تحول زبان فارسی، پیدایش ژانرهای ادبی، گزارش نویسی، روزنامه‌نگاری، طنزنویسی، نثر جدید، کتاب‌های درسی و دانشگاهی به علاوه پیدایش عکاسی،

نقاشی، مجسمه‌سازی و هنرهای زیبا در دوره قاجار و گسترش آن‌ها در دوره پهلوی به ویژه پس از انقلاب اسلامی و دهه‌های اخیر، و نوآوری‌های دیگر جامعه ایران در زمینه تحول شعر کلاسیک و پیدایش قالب‌های بیانی مانند رمان و داستان کوتاه، و همچنین شکل‌گیری فیلم و سینما، نوعی امید زیبایی‌شناختی را برای جامعه ما به ارمغان آورد. امید زیبایی‌شناختی نوعی امکان ارائه خود و بازنمایی هنری است و انسان از طریق آن می‌تواند تصویر تازه‌ای از خود بیافریند. این نه تنها امکان گفت‌وگو و خلق دانش و ایجاد ارتباط مؤثر را به وجود می‌آورد. بلکه از طریق بازنمایی هنرها و فناوری‌های زیبایی‌شناختی، مدنیت و زندگی مبتنی بر ارزش‌های زیبایی‌شناختی را در جامعه شکل می‌دهد.

۷. امید مدنی

این امید تحولی است در زمینه اخلاق و زیست جمعی در جامعه معاصر ایران. یکی از بارزترین ویژگی‌های امید مدنی متحول شدن شیوه‌های تنبیه و مجازات مجرمان است. همچنین، تقاضای اجتماعی برای کاهش خشونت‌هایی مانند خشونت‌های خانگی و خیابانی و نزاع‌های جمعی گسترش یافته است. به گفته بسیاری مورخان، غارتگری و نزاع‌های جمعی و قبیله‌ای از پدیده‌های همیشگی تاریخ ایران بوده است. امروزه گرچه هنوز شکل‌های گوناگون خشونت‌ها وجود دارند، امید مدنی در جامعه بیانگر آن است که نگرش منفی نسبت به انواع خشونت‌ها در زندگی جمعی ما شکل گرفته است. گسترش دانشگاه‌ها و تعاملات بین‌المللی، جهانی شدن، گسترش ارزش‌های حقوق بشری، گسترش شهرنشینی و تحولات دیگر به مردم ما امکان می‌دهد، برای برخورداری از حقوق بشر، آزادی، امنیت و رفتار انسانی از سوی نظام سیاسی بکوشند. من مجموعه این بخش از تحولات را نوعی امید مدنی می‌نامم. انواع امیدی که در اینجا فهرست کردم، نشان می‌دهند که امید به تغییر، به عنوان گفتمانی اساسی، در جامعه معاصر ایران شکل گرفته و در ذهن و زبان جامعه نهادینه شده است. به نظر من امید به معنای آن نیست که همه چیزهایی که آرزو داریم و برای رسیدن به آن‌ها تلاش می‌کنیم، تحقق یافته‌اند. امید یعنی راه‌هایی ناتمام با ظرفیت‌هایی که ما برای شکل‌گیری آن‌ها ایجاد کرده‌ایم پیش روی ما هستند؛ راه‌هایی که هنوز به طور کامل محقق نشده‌اند. امید اجتماعی، آن گونه که من در اینجا توضیح دادم. ظرفیت آرزومندی جامعه است؛ اینکه جامعه می‌خواهد از طریق توانمندی‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی خود به شرایط بهتری دست یابد. در واقع امید اجتماعی یعنی ظرفیت آرزومندی جامعه. ظرفیت‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی و اجتماعی در جامعه ایران شکل گرفته‌اند و همه این‌ها را می‌توان امید اجتماعی معاصر ایران نامید.

امید به معنای آن نیست که همه چیزهایی که آرزو داریم و برای رسیدن به آن‌ها تلاش می‌کنیم، تحقق یافته‌اند. امید یعنی راه‌هایی ناتمام با ظرفیت‌هایی که ما برای شکل‌گیری آن‌ها ایجاد کرده‌ایم پیش روی ما هستند؛ راه‌هایی که هنوز به طور کامل محقق نشده‌اند